

חילופי צירי/פתח ו"חוק פיליפי"

במאמרי "חילופי צירי/פתח בעברית המקראית"¹ קיבצתי את עיקרי העדויות לחילופי צירי/פתח בעברית למסורותיה, וניסיתי לתאר את תפוצתם במסורות העברית ולקבוע מהם הגורמים לחילופים. מורי ורבי פרופסור ז' בן-חיים הגיב על מקצת דבריי ברשימתו "בשולי 'חוק פיליפי'"². תגובתו התמקדה בשאלה אם החוק הזה, הבא להסביר את חילופי התנועות האמורות, חל במסורת שומרון ובמסורת תעתיקי ההקספלה, אם לאו. כדרכו הוסיף הערות מאירות עיניים על עניינים עקרוניים, וכן דן בכמה צורות הקשורות במעתק. ואולם למרבה הצער, התעלם מעיקרי העובדות שבמאמרי. אני מבקש לעמת את דבריו עם עיקרי העובדות שהובאו במאמרי ולברר היטב מה מקור חילוקי הדעות בינינו. אשתדל להימנע מוויכוח על עניינים עקרוניים ואמקד את הבירור בעובדות ובפירושו. והרי עיקרי העובדות:

חילופי צירי/פתח שכיחים בעברית ומיוחדים להברה סגורה מוטעמת. בסוגי הברה אחרים תהיה התנועה (באותם המשקלים) חריק או צירי (כגון אָהַב/אֶהַב, יִרְשׁ/וִירְשָׁתָהּ). ההשוואה אל הלשונות השמיות מלמדת שהתנועה המקורית במלים הנידונות היא i. משום כך הסכימו חכמי הלשון שהחילופים מקורם במעתק מותנה i ← a. הפתח שמקורו בתנועת i נבדל מן הפתח שמקורו בתנועת a בכך שבמקרים רבים אין הוא משתנה לקמץ במעמד של הפסק.

המעתק i ← a השאיר את רושמו בייחוד במסורת בבל: בצורות הפועל שבמסורת זו תנועת i פרוטושמית קצרה מיוצגת בהברה סגורה מוטעמת על פי רוב בפתח, ומעט – בצירי. בשם העצם בתנאים האמורים הצירי שכיח יותר מן הפתח. במסורת טבריה תנועת i פרוטושמית קצרה בתנאים האמורים מיוצגת בצירי או בפתח. הצירי נפוץ שם יותר מבמסורת בבל הן בפועל הן בשם העצם, אבל גם הפתח נפוץ למדי (בייחוד בפועל בהברת המלעיל). במסורת שומרון מיוצגת תנועת i פרוטושמית קצרה בתנאים האמורים בתנועה מְגוּן i, ורק בכמה עשרות מלים בכל התורה כולה אתה מוצא שהיא מיוצגת בתנועה מְגוּן a³. במסורת תעתיקי ההקספלה (ועוד בתעתיקים

1. לשוננו נ (תשמ"ו), עמ' 77–102; 247–249.

2. לשוננו נג (תשמ"ט), עמ' 113–120.

3. אני מוציא מכלל הדיון מלים שתנועת i פרוטושמית מיוצגת במסורת שומרון בתנועת a בכל הנסיבות הפונולוגיות כגון ašamu, ašam כנגד אָשָׁם, אֶשָׁם, אִשָּׁם. במלים מעין אלו תנועת a מקורה בהיקש לפעלים הפעילים.

אחרים (ליוונית) תנועת i פרוטושמית קצרה מיוצגת באות ϵ (ולפעמים ב- η), ואין עדויות של ממש לייצוגה באות α .

אלו הם עיקרי העובדות. כיצד נפרשם? מקובל ומוסכם שתנועת פתח המתחלפת בצירי במסורות הניקוד בנסיבות האמורות היא פרי מעתק $i \leftarrow a$, והדברים מפורטים במאמרי ובמאמרים הנזכרים שם. הדעות נחלקו בשאלה אם פעל המעתק בעברית שנמסרה לנו בתעתיקים יווניים ורומיים, ובעיקר בתעתיקי ההקספלה. בן-חיים אומר שאין הכרע לכאן או לכאן. אבל העובדות אינן מתפרשות לשני פנים: תנועת i פרוטושמית קצרה מיוצגת בתעתיקי ההקספלה (ובתעתיקי השבעים) באות ϵ (ומעט באות η), ואין היא מיוצגת באות α (הדברים אמורים גם בהברה סגורה בלתי מוטעמת). הדוגמאות המעטות לייצוגה של i פרוטושמית באות α מופקקות, וכנראה יש לומר שהמלים הללו שקולות במשקל שונה ממקבילותיהן במסורת טבריה⁴. אין אפוא סימנים למעתק הנידון במסורות התעתיקים. בן-חיים טוען שהאות ϵ מייצגת לפעמים תנועת a (פתח טברני), ומכאן הוא למד שתנועת a הייתה מוגבהת במקצת, מעין ϵ . אך מה עניין הגייתה של תנועת a מקורית לכאן? גם אילו נשתנתה תנועת a פרוטושמית במסורת תעתיקי ההקספלה למעין ϵ , כלום נלמד מכאן שהעתקת תנועת i פרוטושמית באות ϵ יש בה כדי להעיד על מעתק $i \leftarrow a$? ומה העובדות מלמדות? מצד אחד (כפי שציינתי למעלה) אין עדויות של ממש לייצוג תנועת i פרוטושמית באות α . מצד אחר אכן, תנועת a קדומה מיוצגת בכרבע מהיקריותיה באות ϵ .

אבל בהברה סגורה מוטעמת (שהיא ענייננו) מציין ברונ⁴ רק 17 מקרים של ϵ כנגד פתח במסורת טבריה. בעשרה מהם מקור הפתח בתנועת i פרוטושמית, ובכמה מן המקרים האחרים קיימות נסיבות פונולוגיות מיוחדות שאפשר לתלות בהן את שינוי התנועה. סיכומו של דבר, בסוג ההברה הנידון האות ϵ מייצגת תנועת i פרוטושמית והאות α מייצגת a פרוטושמית. לדעתי, כל עוד לא נמצאו בתעתיקי ההקספלה דוגמות מובהקות של תנועת i פרוטושמית המועתקת באות α , יש לקיים את קביעתו של ברונ⁵ שעקבותיה של "חוק פיליפי" אינם ניכרים במסורת זו: בדעה זו החזיק גם י' קוטשר⁵.

4. עיין במאמרי, עמ' 247–248.

א4 עמ' 269.

5. עיין במאמרי, עמ' 88, הערה 12. מנחם קיסטר העיר על הכתיב בית (= בַת) המצוי פעם אחת בספר בן-סירא, פעם אחת במסורת הכתיב של המקרא וארבע פעמים בכ"י קאופמן למשנה ("בשולי ספר בן-סירא", לשוננו מז [תשמ"ג], עמ' 141 והערה 78, וראה הוספותיו בלשוננו נג [תשמ"ט], עמ' 50). והוסף: ב(י)ת (ספרא, כתב-יד רומי 66: מהדורת פינקלשטיין, עמ' סגג). אפשר שמקור הכתיב הזה בטיפוס עברית הדומה לטיפוס שבתעתיקים היווניים והרומיים. אולם אפשר שהסופרים המירו בַת ב-בֵית (נסמך של בֵית). מכל מקום הגיית המלה בַת בתנועה מְנוּן וּ מובטחת בזכות התעתיקים בתנועת ϵ רִיךְ יוונית (ראה קיסטר והספרות הנזכרת שם). ונמצא עוד בספרות חז"ל: הכניסתו (= הכנסתו) בתוספתא ברכות ו, יב (כ"י וינה); הפליגתה (ספרא כתב-יד רומי 66: מהדורת פינקלשטיין, תכנ ש' 1).

ומה במסורת שומרון? בהרצאה שהשמעתי בקונגרס הראשון לחקר השומרונות⁶ ביססתי את טענתי שהדוגמות המעטות של תנועה מגוון a במקום i פרוטושמית קצרה הנקרות במסורת זו – אין מקורן ב"חוק פיליפי", והבאתי כמה וכמה נימוקים. בן-חיים עיין בנוסח ההרצאה ולא נשתכנע. אמנם הוא מודה בשתיקה בקביעתי שבמסורת שומרון נשתמרה תנועת i פרוטושמית קצרה כהווייתה, ורק במקרים מעטים עומדת כנגדה תנועת a, ואף על פי כן הוא טוען ש"חוק פיליפי" חל במסורת שומרון, אלא שלימים חזרה ונשתלטה תנועת i ברוב המלים. בן-חיים מסתמך אפוא לא על כלל העדויות אלא על כמה יוצאים מן הכלל. ולכן הוא תמה על דבריי: "מפני מה לא נרתע קימרון מלומר את הדבר הנכון שאמרו לגבי מסורות היהודים, והוא שעתים הופרע המעתק צירי/פתח על ידי היקשים עד 'שהמצב כבר גיטשטש במסורות השונות של העברית'. הלא ענ"ש היא בכלל המסורות השונות"⁷. תשובה מפורשת לתמיהתו היה בן-חיים יכול למצוא במאמרי, שהרי הצגתי את הדברים האלה כאפשרות, ודחיתים מפני שאין אני נוטה לשחזר את הלשון על פי היוצאים מן הכלל⁸. בן-חיים מחשיב מאוד את היוצאים מן הכלל, והרי הוא אומר: "מקובלני מרבתי בדקדוק ההיסטורי שדווקא היוצאים מן הכלל הם ציוני דרך חשובים ביותר להבנת ההשתלשלות ההיסטורית של תופעה בלשון"⁹. אפילו יש אמת בהנחה כללית מעין זו, אין היא יפה לעברית העתיקה. הרי זו נמסרה לנו לאחר שעברו עליה גלגולים רבים ומסורותיה נשתבשו ונתערבו זו בזו. ואם הכלל סתום, על אחת כמה וכמה היוצאים ממנו. לשיטת בן-חיים יש לומר שהמעתק i ← a בהברה סגורה מוטעמת מוכח ממסורת שומרון אלא שגיטשטש עד שאין ממנו אלא שרידים. לדידו הרשות נתונה בידי החוקר להעדיף סברות מעובדות, ולא בכדי הוא מתפעל מהערותו החריפה של סאראו בדבר העדפת העיקרון על פני "מקרה שבמסורת"¹⁰. במקרה זה אין בן-חיים נסמך אלא על סברה מוטעית שהמעתק i ← a בהברה סגורה מוטעמת הוא פרוטו-עברי (ואפילו שמי צפון-מערבי, וראה להלן). בן-חיים התעלם מן הנימוקים הרבים שהעליתי במחקריי, המלמדים שהתנועה מגוון a שבמלים חדה-הברתיות במסורת שומרון אין לה ולחוק פיליפי ולא כלום. הוא מתפלמס בעיקר עם קביעתי שהתופעה הזאת קיימת גם בארמית של השומרונים ולכן היא משקפת חוק הגייה מאוחר המשותף לעברית ולארמית שלהם. הוא טוען שלשיטתי ראוי יותר לומר שהתופעה בארמית של השומרונים לקוחה מן העברית שלהם¹¹. האומנם?

6. "האם פעל 'חוק פיליפי' בעברית של השומרונים?", דברי הכינוס הראשון של החברה לחקר השומרונות, תל-אביב תשנ"א, עמ' 13–17.

7. עמ' 118 במאמרי.

8. עמ' 88 למסה.

9. עמ' 120, הערה 10.

10. עמ' 115.

11. עמ' 119.

כלום אפשר שהארמית שאלה חוק פונולוגי מת? אבל דעתו של בן-חיים בנידון שונה, שכן הוא מוסיף¹² "לדידי אם אמנם יש בארמית השומרונים חילופים על פי חוק פיליפי, הרי הם ראה נוספת לדעתו של ברוקלמן שזכרה לעיל". למה מכון הביטוי "אם אמנם"? אם לעדויות, מי כבן-חיים יודע שתנועת a במקום e במלים חד-הברתיות קיימת בארמית השומרונים כשם שהיא קיימת בעברית שלהם (ובדיוק באותן נסיבות פונולוגיות). ואם לפירוש התופעה, מדוע יפקפק בפירוש תנועת a בארמית השומרונים בשעה שפירושה בעברית שלהם באותן הנסיבות הוא, לדעתו, חד-משמעי? אם הוא מרמז כאן ש"חוק פיליפי" הוא מורשה משותפת לשמית הצפון-מערבית, כדאי להזכיר שבמכתבי אל-עמרנה יש עדויות לאי-פעילותו של ה"חוק" כנענית של התקופה. ואפילו נקבל ש"חוק פיליפי" הוא מורשה משותפת לשמית הצפון-מערבית, כיצד נסביר את העובדה שהעקבות המעטים שהשאיר זהים לחלוטין בעברית ובארמית שלהם? ואין מדובר בשרידים מאובנים אלא בחילופי תנועות הנקבעים על ידי הנסיבות הפונולוגיות המשתנות (ובראש וראשונה בהטעמה המשותפת לעברית ולארמית של השומרונים). כפי שהראיתי במאמרי, הנסיבות הללו, המיוחדות למסורת השומרונים (בעברית ובארמית), שונות מן הנסיבות הקובעות את חילופי צירי/פתח במסורות היהודים¹³.

שאלת זמן המעקב אין לה הכרע. בן-חיים מייחס לי את הקביעה שהמעקב מאוחר. כמובן, "מאוחר" הוא מושג יחסי. במאמרי הלכתי בדרכו של י' בלאו, שהראה שהמעקב קדם לזמן תרגום השבעים לתורה (המאה השלישית לפני הספירה)¹⁴. בלאו הרבה לעסוק בשאלת זמנו של חוק פיליפי וקבע כי אין ליחס לחוק קדמות מופלגת. מי שאינו מקבל את גישתו של בלאו חייב להסביר מדוע במקרים רבים אין הפתח שמקורו בתנועת i פרוטושמית משתנה לקמץ במעמד של הפסק. בן-חיים בחר להתעלם מעובדת יסוד זו.

ולעניין תחולת המעקב. במאמרי סטיתי מן הניסוח והשחזור המקובלים בספרי הדקדוק, משום שאין הם כוללים את רוב העובדות. בייחוד הם מתעלמים מקיום הפתח במקום צירי בהברת המלרע המוטעמת בפועל. הניסוח והשחזור שהצעתי כוללים יותר, ואין הם נסמכים על הסברים מיוחדים לכל אחד מסוגי החריגים. לא טענתי שיש בהצעתי כדי להסביר את כל החריגים. דיי בהסברת רובם (מן הסיבות שצוינו לעיל בדבר טיב מסירתה של העברית). משום כך השגותיו של בן-חיים בעמ' 116 מיותרות. ההידבקות המוגזמת לחריגים – נזקה רב מתועלתה.

12. שם.

13. ראה דבריי בלשוננו ג (תשמ"ו), עמ' 248, ובעיקר במאמרי הנזכר בהערה 6. וראה השגותיי על ניסיונו של בן-חיים לראות בסגול שבמלים מעין בן- את תוצאת "חוק פיליפי", לשוננו ג (תשמ"ו),

עמ' 93.

14. עמ' 247 במאמרי.

לא מובנת לי התנגדותו של בן-חיים לתלות את ההבדל שבין שתי צורות הפועל כגון גָּדַל/גָּדַל בהפסק דווקא ובכמות התנועה שבו¹⁵. לא אני הוא התולה את ההבדל בהפסק אלא מסורות הניקוד, ולא רק בדגם הזה אלא עוד בדגמים כגון יֶאֱכַל/יֶאֱכַל¹⁶. בעניין זה כתב " בלאו עוד לפני שנתפרסם מאמרי¹⁷: "לאחרונה עמד על תחולת המעטק בפעלים בראיות מכריעות קימרון (כגון מציאות פתח בבניין פיעל בהקשר לעומת צירי בהפסק; בהפסק לא פעל חוק פיליפי, כי בעטיה של הארכת ההפסק התנועה הייתה ארוכה)".

מדברי בן-חיים משתמע כאילו אני מתנגד לדעה שההיקש פועל במסגרת הנטייה דווקא¹⁸. ולא היא. משום כך אין הצדקה לקבילתו עליי שאני נסמך בהסבריי על היקשים מסוג זה¹⁹. אין אני אומר אלא שלא כל ההיקשים שווים, ויש להיזהר בהסתייעות בהיקשים לצורך הסבר חוקי ההגה. כך, למשל, הסברו של בן-חיים כי צורת גָּדַל נוצרה מהיקש אל גָּדַל²⁰ אינו מקובל עליי. כשהוא לעצמו אין בו פסול, אבל אין בו כדי להסביר מדוע נשתמר הצירי דווקא בהפסק בפועל הזה וכן בצורות יֶאֱכַל/יֶאֱכַל ודומותיהן שהבאתי במאמרי²¹. העיון במערכת הפועל בכללה מלמד שאין להיזקק להיקש במקרה הזה. הסברו של בן-חיים הוא דוגמה לשיטת ההסבר המיוחד לכל מקרה שקבלתי עליה.

גם הסברו לצורה mat (=מת; בבינוני)²² אינו נכון, שהרי אין בו מענה לשאלה מדוע תנועת a מופיעה רק בצורה החד-הברתית, ואילו בצורות האחרות מופיעה תנועה מגוון e, כגון mitəm, meta, bamət. הבינוני מת נוהג אפוא בדיוק כמלים חד-הברתיות אחרות, כגון שם, אם.

15. עמ' 116 במאמרי.
16. עיין במאמרי, עמ' 80-81.
17. "על הכרונולוגיה של חוק פיליפי", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, חטיבה ד, כך ראשון, ירושלים תשמ"ו, עמ' 4.
18. עמ' 115 במאמרי.
19. שם, עמ' 116.
20. שם, עמ' 116.
21. עמ' 80-81.
22. עמ' 118 בביקורתו.